

РИТУАЛ ЯК ФЕНОМЕН КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ (частина 2)

У статті розглянуто місце ритуалу в комунікативній культурі періодів розвитку суспільства від архаїки до сучасності. Особливу увагу приділено порівняльному аналізу поняття «ритуал» з такими поняттями, як «обряд», «звичай», «традиція», «канон», «церемоніал», «регламент».

Ключові слова: ритуал, обряд, звичай, традиція, канон, церемоніал, регламент, комунікативна культура.

В статье рассматривается место ритуала в коммуникативной культуре периодов развития общества от архаики до современности. Особое внимание уделено сравнительному анализу понятия «ритуал» с такими понятиями, как «обряд», «обычай», «традиция», «канон», «церемониал», «регламент».

Ключевые слова: ритуал, обряд, обычай, традиция, канон, церемониал, регламент, коммуникативная культура.

In the article the place of ritual is examined in the communicative culture of periods of development of society from archaic character to contemporaneity. The special attention is spared the comparative analysis of concept «ritual» with such concepts as a «ceremony» «custom», «canon», «ceremonial», «regulation».

The keywords: ritual, ceremony, custom, canon, ceremonial, regulation, communicative culture.

Продовжуючи аналіз поняття «ритуал», також доцільно звернутись і до такого поняття, як «традиція», щоб з'ясувати значення традиції в консолідації суспільства.

У науковій літературі поняття «традиція» здавна широко обговорювалося філософами, культурологами, соціологами, етнографами тощо. «Сучасний тлумачний словник російської мови» Т. Ф. Єфремової дає визначення терміна «традиція» таким чином: це те, що склалося історично й передається з покоління в покоління шляхом переказів, усно або письмово (ідеї, знання, погляди, спосіб дій тощо); укорінений порядок у чому-небудь; звичай.

Сучасні автори, вивчаючи феномен «традиція», визначали її як спосіб соціалізації людини або механізм інтеграції соціальної цілісності. Так, наприклад, Н. І. Кареев розглядав традицію як звичку, що сформувалася на основі наслідування [1].

Поняття «традиція» можна розглядати у двох аспектах - у широкому та вузькому. У широкому розумінні слова традиція є універсальною формою «фіксації, закріплення та вибіркового збереження тих чи інших елементів соціокультурного досвіду, а також універсальний механізм його передачі, що забезпечує стійку історико-генетичну спадковість у соціокультурних процесах» [2,

с. 1088]. Таким чином, вона містить у собі те, що передається (певний обсяг соціокультурної інформації, який визнано важливим та необхідним для нормального функціонування й розвитку соціуму та його суб'єктів), і те, як здійснюється ця передача, тобто комунікативно-трансляційно-трансмутаційний спосіб взаємодії людей усередині поколінь і між поколіннями в межах тієї чи іншої культури (і відповідних субкультур) на основі загального розуміння та інтерпретації накопичених у минулому певної культури (і відповідних субкультур) змістів і значень. Традиція забезпечує відтворення в системах справжньої («живої», «безпосередньої») діяльності, а також зразків минулої («мертвої», «опредметненої») діяльності, які пройшли апробацію та випробування часом, тобто вона детермінує сьогодення та майбутнє минулим, що вже збулося, і є сукупністю умов будь-якої соціокультурної активності. Таке розуміння традиції дозволяє застосовувати її практично до будь-яких фрагментів і рівнів організації соціокультурного досвіду (як минулого - культурна спадщина, так і сьогодення).

У вузькому розумінні традиція є характеристикою «підсистем людської діяльності, що самоорганізуються й саморегулюються (автономні), та пов'язаного з ними соціокультурного досвіду, функціонування й розвиток яких не пов'язаний з інституціональними формами забезпечення через спеціальний апарат влади» [2, с. 1088]. Поведінка соціальних суб'єктів, яка є організованою та регулюється за її допомогою, не припускає формулювання й експлікації мети дійовими суб'єктами: її зміст є у ній самій. Правомірність традиційних форм діяльності ґрунтується й узаконюється самим фактом їхнього існування в минулому, а їх ефективність оцінюється шляхом встановлення точності наслідування прийнятого зразка. Традиція у вузькому розумінні може бути названа автентичною, «первинною» або нереклексивною. Вона транслюється як через сприйняття певних форм діяльності та наслідування певних регламентних правил поведінки (ритуал), так і через фольклор та міфологію.

Ще в стародавніх суспільствах традиція набуває своєї зміненої форми, рефлексуючи та раціоналізуючись у межах професійно створюваної культури. Тут вона фіксується в певних текстах, набуваючи письмово-знакового вираження. Пройшовши оброблення такого виду, традиція знову повертається до реальної поведінки й може цілком усвідомлено підтримуватися й трансформуватися в діяльності суб'єктів. У цей час вона може бути соціалізована в діяльності як «споживачів», так і «творців» культури. У цьому разі можна говорити про неавтентичну, «вторинну», або рефлексивну, традицію. «Первинна» і «вторинна» традиція розрізняються насамперед різним ступенем рефлексії, а також змінами за рахунок цього свого регулятивного потенціалу. У своїй сукупності вони утворюють традицію в широкому розумінні.

Широке розуміння традиції дозволяє розглядати її як універсальну форму та механізм упорядкування й структурування змісту будь-якої культури та її підсистем для поколінь, для яких вона є важливою. Забезпечуючи наступність, вона припускає, з одного боку, наявність певних меж людської діяльності, надання

їй просторово-часової сталості, певної інертності, а з іншого - певну зміну значень у змістах, які передаються, тобто постійну явну або неявну (нерефлексовану індивідами) їх зміну. Інновація лише тоді може набути сталості в соціумі, якщо вона вписується в систему наявних значень соціокультурного досвіду, узгоджується з наявною традицією або породжує нову. Отже, традиція, певною мірою, «є те, що втримує нас у культурі та історії» [2, с. 1088 «Зв'язуючи» людину минулим, закриваючи (певною мірою) їй можливість ретроспективної волі, вона створює людині вільну перспективу в сьогоденні та майбутньому, базуючись на минулому.

Традиції формуються в процесі безпосередньої колективної діяльності щодо опанування природного середовища, відіграючи роль соціального фактора, який забезпечує процес адаптації соціуму до умов середовища та виконує роль первинного регулятора відносин між членами соціуму. У процесі спільної діяльності, забезпечення життя людські локальні колективи накопичують певний соціальний досвід, і традиції, оформлюючи його в певні стандарти поведінки, здійснюють його відбір, концентрацію та тимчасову передачу. В. А. Алексєєва відзначає такі властивості традицій: «колективний характер формування, кодування соціальної інформації; достатньо високий ступінь стійкості; сполучення свідомих і несвідомих факторів у процесі кодування та розшифрування соціальної інформації; здатність до інтеграції індивідуального та надіндивідуального досвіду; відсутність жорсткості, однозначності в процесі регулювання за допомогою традицій поведінки людини в житті соціального організму, відсутність уявлення про традицію як жорсткий алгоритм діяльності» [3, с. 539]. Ці властивості, на її думку, дозволяють традиціям здійснювати функцію забезпечення цілісності соціуму.

Регулювання соціальних систем на основі традиції (як правило, «первинної») сьогодні слугує, головним чином, одним із критеріїв розрізнення традиційного і сучасного суспільства. У традиційному суспільстві традиція передає соціальний досвід із покоління в покоління, а також здійснює соціальний зв'язок, який підпорядковує розвиток особистості людини. Саме суспільство не заохочує індивідуальну творчість, а соціальні інновації здійснюються в ньому ніби самі по собі, еволюційним шляхом протягом життя та діяльності багатьох поколінь. У сучасному (індустріальному й постіндустріальному) суспільстві сфера діяльності традиції звужується, а серед самих традицій зростає роль «вторинних» традицій. Традиція стає предметом інтелектуальних операцій, що мають на меті обґрунтування обраної майбутньої поведінки, посиляючись на авторитет минулого, або, навпаки, стає предметом критики під гаслом «звільнення від пригнічення минулим». У сучасному суспільстві роль традиції як незамінного механізму розвитку культури продовжує зберігатися.

Традиції складаються зі звичаїв, обрядів та інших стереотипних форм діяльності. Але їх неможливо вважати повністю стереотипною формою поведінки, оскільки традиції не дають детального опису діяльності, а лише формують

спрямованість поведінки. Властивості традицій дозволяють їм виступати фактором внутрішньої консолідації саме великих людських спільнот, таких, як етноси, культурно-історичні типи, тобто слабко детермінованих, які мають високий ступінь схоластичності. Імовірний характер багатьох структурних ланок таких спільнот зумовлює те, що саме традиції стають законами зв'язку таких підсистем.

Аналізуючи сутнісно-атрибутивні характеристики феномену «ритуал», доцільним є його порівняння з такими поняттями, як «канон», «регламент», «процедура», «церемонія».

У науковій літературі поняття «канон» досліджували культурологи, мистецтвознавці, етнографи. Найбільше значення для його кристалізації мали культурологічні дослідження Е. Панофського, Л. Уайта, Д. Каплана й Р. Маннерса. Безсумнівний внесок у розроблення проблем канону внесли російські автори А. Лосєв, Д. Лихачов, Ю. Лотман, С. Аверинцев, Ю. Колпинський, Л. Ремпель, В. Бичков.

Канон (від грецького «норма, правило») – звід нормативних установлень. «Сучасний тлумачний словник російської мови» Т. Ф. Єфремової тлумачить поняття так: канон – непорушне правило, положення якого-небудь напрямку, учення тощо; установлене та узаконене церквою правило, догмат, обряд; церковна пісня на честь святого, свята тощо.

Уперше в цьому значенні слово «канон» ужив давньогрецький скульптор Поліклет (близько 480 р. - кінець V ст. до н. е.) як назву свого трактату, у якому він виклав свої уявлення про гармонічно складену людську фігуру. Їй властиві такі пропорції: голова становить $1/7$ зросту фігури, обличчя та кисть руки $1/10$, ступня $1/6$. Згодом термін «канон» поширився взагалі на нормативні тексти, які в релігійній традиції мали характер священних установлень. Художній канон визначав (або фіксував) стилістичні та іконографічні норми, властиві мистецтву країни й епохи.

Слово «канон» є багатозначним. З грецької мови слово *kanon* перекладалося як «прямий ціпок, який використовували як лінійку», тобто інструмент для вимірювання, дотримання потрібних пропорцій, напрямку. Слово досить рано почало вживатися в переносному значенні - у значенні правила, установлення, визнаних норм, зразків будь-якої діяльності; а також як провідний початок, основні положення, догмати якого-небудь учення. За часів античності поняття канону використовувалося в скульптурі, архітектурі, музиці, літературі. У християнстві термін «канон» має ряд спеціальних значень: 1. Установлений церквою перелік книг Святого Писання; 2. Церковний закон, правило, норма (їхня сукупність становить церковне законодавство, або канонічне право); 3. Жанр церковних пісень, що прославляють святого або свято.

Будь-яка сфера проходить етапи формування - зрілості – перетворення – розпаду, елементи якої знову стають основами для повторення цього процесу. Канони є стрижневими в цьому розумінні слова, бо вони є показниками зрілості

культури або її фракталів, що визначають базові підвалини існування та стабільності як окремих галузей, так і людини й культури в цілому. Вони є основами національної культури - сталими станами, що виникають у період вищого рівня розвитку цієї культури. Розгляд канонів як формотворчої константи національної культури можна пояснити тяжінням самої культури та людини до канонізації навколишнього.

Стереотип поведінки при цьому формувався таким чином, щоб підтримувати органічне створення культурних цінностей, їхню передачу поколінням і їхнє послідовне збагачення. Канон - це сукупність основних, головних ідей культури певного народу, а також художніх засобів, що служать для вираження певних ідей. Це визначення дає можливість зробити декілька висновків.

Даючи характеристику місцю канону в культурі, потрібно насамперед зазначити, що він є обов'язковим явищем у її розвитку. Створення канону є вищим культурно-творчим актом, воно свідчить про творчу зрілість культури. Канон також не можна розглядати як щось статичне, одноразово сформоване. Він є явищем суто національним, яке органічно розвивається в межах конкретної національної культури.

Як носій певного художнього мислення та відповідної художньої практики, канон на структурно-конструктивному рівні виражав естетичний ідеал тієї чи іншої епохи, культури, народу, художнього напрямку. У цьому полягає його продуктивна роль в історії культури.

У процесі динаміки культури відбувалися зміни естетичного ідеалу та всієї системи художнього мислення, канон епохи, що відходила, ставав гальмом для розвитку мистецтва, заважав йому адекватно виражати духовно-практичну ситуацію свого часу. Слід зазначити, що системі канону властива сталість форми, а часто й інертність, яка може сприйматися і як відсталість. У період деградації канон, дійсно, стає відсталим, перетворюючись із творчого, прогресивного початку на суто таке, яке виконує функцію збереження. У процесі культурно-історичного розвитку цей канон переборюється новим творчим досвідом.

Таким чином, художній канон у своїй кінцевій меті тяжіє до побудови естетичного ідеалу. Але в певні періоди історії саме відсутність канону є умовою створення ідеалу. У такому разі канон як цілісна система розпадається, повертаючись до своїх джерел-традицій.

Соціум стимулює ріст та пошук нового, який сприймається як канон та ідеал. Априорі допускається можливість досягнення більших успіхів у майбутньому, що не є повторенням минулого. Невизначеність лінійного ідеалу дозволяє кожному новинку інтерпретувати як його досягнення. Це сприяє ентузіазму новаторів. У цей час канони набувають нових характеристик – у них є наявні модифікації й трансформації, які досить швидко змінюються та існують як непорушний канон не більш, ніж життя одного покоління.

Підбиваючи підсумки сутності та значущості канону, можна стверджувати, що будь-яку національну культуру, будь-яку модель або варіацію субкультури

орієнтовано на створення безлічі канонів, які є базовими позиціями певного явища, сфери, епохи та які зміцнюють собою норми, ідеали та цінності, що стають ментальністю соціуму. Сукупність канонів національної культури сприяють її сталості та спадковій трансляції цінностей.

Іншим явищем, що фіксує організацію культурного простору, є регламент. У «Великому енциклопедичному словнику» подається таке тлумачення поняття «регламент»: «(франц. *reglement*, від *regle* - правило) 1) сукупність правил, що визначають порядок діяльності державного органу, установи, організації, 2) порядок ведення засідань, конференцій, з'їздів, 3) назва деяких актів міжнародних конгресів і конференцій (напр., Віденський регламент 1815 р.)».

«Сучасний тлумачний словник російської мови» Т. Ф. Єфремової визначає регламент як «1) правила, що регулюють порядок якої-небудь діяльності, 2) розм. відведений – згідно з таким розпорядком – час для виступу, доповіді».

Згідно з «Тлумачним словником живої великоросійської мови» В. Даля «регламент» позначає «статут, порядок або правила якої-небудь служби, що пояснюються письмово; регламентація, підпорядкування жорстким та чітким правилам, статутам». Для визначення регламенту також уживаються такі слова та словосполучення: регулярний, улаштований, правильно виконаний, за прийнятим початком, основою; стрункий, порядковий, порядний, правильний (протилежним значенням є вільний, неправильний); регулювати щось, регулювати (хід, рух), розміряти, установлювати в порядку.

«Тлумачний словник російської мови» Д. М. Ушакова подає свою інтерпретацію поняття «регламент»: «(від фр. *reglement*) (офіц.) статут, зведення правил, що встановлює порядок роботи чи діяльності. Парламентський регламент, духовний регламент Петра I. Порядок ведення засідання. Установити регламент. Дотримуватися регламенту».

Таким чином, ми бачимо, що ритуал є регламентною дією, що позначає порядок проведення того чи іншого акту поведінки, метою якого є досягнення певного емоційного стану його учасників.

Здійснення аналізу феномену «ритуал» передбачає виявлення сутнісних характеристик поняття «процедура». «Тлумачний словник російської мови» С. І. Ожегова та Н. Ю. Шведової подають таке визначення поняття «процедура»: «1. Офіційний порядок дій, виконання, обговорення чого-небудь (книжн.). 2. Складання акту». «Процедура» (франц. *procedure*, від лат. *procedo* – просуваюся): 1) установлений порядок ведення, розгляду якої-небудь справи (напр., судова процедура); 2) лікувальний захід, запропонований лікарем (напр., ванни).

У «Сучасному тлумачному словнику російської мови» Т. Ф. Єфремової процедуру трактують як офіційно встановлену послідовність дій для здійснення чи виконання будь-чого; послідовність дій виконання будь-чого; протікання, хід будь-чого.

Звертаючись до «Тлумачного словника живої великоросійської мови» В. Даля, можна знайти таке визначення процедури – «хода, хід; будь-яка тривала,

послідовна справа, порядок, обряд. Процесія (ж. р.) - урочиста хода, хід. Процес (ч. р.) - позов, судовий хід справи».

«Тлумачний словник російської мови» Д. М. Ушакова інтерпретує поняття «процедура» у такий спосіб: «(від латинського *procedo* – «іду вперед») порядок виконання, ряд послідовних дій, необхідних для виконання чого-небудь (книжн.). Процедура підписання договору. Судова процедура. Складна процедура».

Американський дослідник Е. Берн має свій погляд на поняття «процедура»: «Процедури ґрунтуються на переробленні інформації та оцінці ймовірності походження будь-чого в матеріальній дійсності. Свого найвищого розвитку вони досягають у професійних уміннях людини. Пілотування літака та операція на апендицит є процедурами» [4, с. 29]. Про ритуал він говорить як про «запрограмований соціальними силами» вид діяльності. Ритуал - це дії типу «так заведено». Безліч ритуалів споконвічно являли собою процедури, але згодом обставини змінювалися, ці процедури втрачали колишню цінність і в остаточному підсумку перетворилися на ритуали [4, с. 30–31].

Визначаючи поняття «церемонія», «Сучасний тлумачний словник російської мови» Т. Ф. Єфремової подає таке трактування: «1. Урочисте здійснення будь-чого, обряд за встановленими правилами. 2. (перен. розм.) Те, що відбувається повільно, з дотриманням певних подробиць, які створюють перешкоди».

Звертаючись до «Тлумачного словника живої великоросійської мови» В. Даля, знаходимо таке визначення поняття «церемонія»: «(франц.) установлений або звичайний зовнішній порядок, обряд, чин». Синонімічним до поняття «церемонія» цей же словник наводить поняття «церемоніал» - «установлений порядок урочистої справи; чин. Церемоніальна зустріч, хода, урочиста, за встановленим чином».

На думку російського дослідника В. Д. Серих, «церемонія - той же обряд, але більш динамічний, урочистий, офіційний. Церемонія виражає зміст тих традицій, які пов'язані з найбільш значними подіями громадського життя» [5, с. 6].

Отже, ми бачимо, що термін «церемонія» є досить ширшим за своїм значенням. До церемонії належить будь-яка офіційна, у тому числі й урочиста дія, а також обряд, порядок, проведення якого заздалегідь є визначеним, обумовленим і відступ від нього вважається неприпустимим. Прикладом є прийом послів, вручення вірчих грамот, нагородження державними нагородами, прийом на честь ювілею чи свята. У широкому розумінні церемонією вважають зовнішню форму проведення певних офіційних дій у відносинах між людьми. Церемоніалом називають сам план, порядок проведення церемонії [6, с. 573].

Таким чином, виходячи зі здійсненого аналізу, можна зробити такий висновок, що ритуал - це різновид звичаю й традиції, але він відрізняється від них тим, що жорстко визначає правила поведінки. Він оснований на канонізованих принципах, що становлять регламент, процедуру, порядок дій. Суттєвою рисою, яка відрізняє ритуал від проаналізованих понять, є його церемоніальність, тобто чітка демонстративна послідовність, що веде до створення урочисто-піднесеної

обстановки. У комунікативній культурі ритуал виступає провідником ідей, цінностей, надаючи поведінці людей організованості, упорядкованості та консолідації.

Ритуал є складним соціокультурним явищем, яке має історичну визначеність та базується на колективних й індивідуальних формах людської активності в поведінці.

Література:

1. *Кареев Н. И.* Общие основы социологии / Николай Иванович Кареев. – Петроград (Санкт-Петербург) : Наука и школа, 1919. – 209 с.
2. *Всемирная энциклопедия: Философия* / [главн. научн. ред. и сост. А. А. Грицанов]. – М. : АСТ; Мн. : Харвест, Современный литератор, 2001. – 1312 с.
3. *Современный философский словарь* / [под ред. В. Е. Кемерова ; сост., ред. Т. Х. Керимова]. – М. : Академический проект, 2004. – 864 с.
4. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры / Эрик Берн. – М. : ЭКСМО, 2007. – 576 с.
5. *Серых В. Д.* Военские ритуалы / В. Д. Серых. – М. : Воениздат, 1981. – 160 с.
6. *Даль В.* Толковый словарь русского языка / Владимир Даль. – М., 1989. – Т. 4. – 586 с.